

Tamási Áron franciául

Van-e fölemelőbb, egyszersmind félelmetesebb feladat, mint gyerekkorunk kedves könyvét idegen nyelvre fordítani? Ez a két ellentétes érzés ébredt bennem azon a napon, amikor egy genfi kiadó felkért, fordítsam le az *Ábel a rengetegbent* franciára. A tétje minden fordítói munkának: azt a légbört visszaadni, azt a térséget láttatni, azokat az alakokat élővé tenni, amelyek a műben megjelennek – ha az író jó, és Tamásival ez a helyzet – egyedi, csak rá jellemző nyelvi eszközökkel.

Ez a feladat először félelmet keltett bennem, hiszen ha van egyedi nyelvezet, Tamásié az. Azután lázba hozott. Érdeemes a nem mindennapos történetet felidézni. Egy francia fiataloknak szóló baloldali kulturális magazin, az *Inrockuptibles* munkatársa, Thierry Sartoretty ajánlotta a könyvet Alain Berset-nek, a genfi Héros-Limite kiadó igazgatójának. Aki addig kizárólag versesköteteket és képzőművészeti albumokat adott ki. Semmi sem indokolta, hogy Tamási iránt érdeklődjön; meg sem mertem volna keresni ezzel a javaslattal. Valóságos csoda volt már a készsége is.

Kis kiadója lévén, az anyagi szempontok nem közömbösek számára, és előnyösebbnek gondolta, hogy egy régi, 1945-ben megjelent fordítás javítását bízza rám. Mivel azonban igényes is, nem volt nehéz meggyőzni ennek lehetetlen voltáról. A korábbi változat ugyanis nemcsak elavult, de csapnivaló volt is. Ahogy egy szimfónia CD-felvételét sem lehet kijavítani úgy, hogy néhány takaszt kicserélünk egy másik zenekar játékával, úgy a fordítás sem toldozható-foldozható. A fordítás nem restaurátori, hanem teremtő munka: meg kell találni a hangvételt, a ritmust, a hangszínt, ezek nem díszítő, hanem lényeges elemek. Elég volt elkészítenem az *Ábel* első húsz-huszonöt oldalának új fordítását ahhoz, hogy ezt a kiadó megértse. *Ábel* elkészült franciául, 2008-ban kiadta, és nagy sikere lett.

JÁRFÁS ÁGNES Párizsban élő műfordító, legutóbb Esterházy Péter *Semmi művészet* (Gallimard, 2012) és Borbély Szilárd *Nincstelenek* (Christian Bourgois Éditeur, 2015) című munkáját fordította franciára.

Mielőtt a különbségekről és a nehézségekről részletesen beszélnék, a Tamási novellák kiadásának történetével folytatom. Az *Ábel dans la forêt profonde* sikerén felbuzdulva, Alain Berset egy ugyanolyan terjedelmű kötetben akart kiadni egy novellaválogatást Tamásitól. Ezt csak fájdalmas kirekesztések árán lehetett megvalósítani, hiszen mindössze tizenkilenc elbeszélés képviselhetette a vaskos kötetre rúgó életművet. Szándékom az volt, hogy az író munkásságának egész palettáját mutassuk be, kronológiai sorrendben. Ezekben a leghíresebbek mellett kevésbé ismertek is helyet kaptak, olyanok, amelyekre nem feltétlenül gondol egy magyar Tamási-rajongó. Ilyen például a kötetet záró *Babra és Ibolya*, amely egy kis groteszk remek az író utolsó korszakából. Nagy ívet rajzol a lírai és tragikus *Szász Tamás, a pogány* című, a még Amerikában írt legelső novella, és ez a kötetet záró darab. A magamnak kitűzött másik fontos követelmény az volt, hogy minél többet tudjon meg a francia olvasó Erdély történetéről, a székelyek életmódjáról, észjárásáról, legendáiról. Nem maradhatott ki a kötetből a *Mihályka, szippants!*, a *Hegyi csata*, a *Legendás disznótor*, a *Székely ember észbelileg*, a *Legényfa kivirágzik*, a *Piros alma* vagy az *Ördögváltozás Csíkban*. A *Hajnali madár* finom korrajzával az erdélyi társadalom különböző rétegeinek reakcióját mutatja be Erdély elcsatolásának hírére. Elengedhetetlenek voltak az első világháborút és az annak következményeit idéző darabok is, mint a *Lélekindulás*, az *Erdélyi társaság*, a *Himnusz egy számmárral*, a *Siratni való székely* vagy az utóbbihoz hasonlóan pacifista szellemű *Erdélyi csillagok*, amelyről a kötet a címét kapta. Fontos volt megidézni a „pogány misztikus” Tamásit is a *Rendes feltámadással*, valamint azoknak a novelláknak az egyikével, amelyekben maga az író is szerepel: a pásztoros ünnepet megelevenítő *Pásztorok ivadéka*. Helyet kapott a kötetben játékos ars poeticája, a *Szabadság madara*, valamint a *Kányák a templomban*, amit akár egy miniatúr *Ábel*nek is tekinthetünk.

Ezt a második Tamási-kötetet is elismeréssel fogadták a francia és a svájci kritikusok. Ennek ellenére az eladott példányszám nem volt olyan magas, hogy a kiadó költségei megtérültek volna, így nem vállalkozhatott az *Ábel-trilógia* folytatására. Az irodalomtörténészek mindenesetre örömmel üdvözölték a két könyvet: végre be van töltve egy hiány!

A fordítói munka nehézségeit a régi és az új fordítás összehasonlításával érzékeltetném. Elég a két változat első bekezdéseit egymás mellé állítani, már is kitűnik a két fordítói felfogás.

Álljon itt előbb az eredeti szöveg.

Abban a nevezetes ezerkilencszáz és huszadik évben, vagyis egy esztendőre rá, hogy a románok kézhez vettek minket, székelyeket, az én életemben még külön is igen nagy fordulat állott bé. Akkor is Ábelnek hívtak engem; s ott laktunk Csíkcsicsóban, abban a nagy káposztatermelő faluban, a felcsíki járásban, éppen az Olt vize mellett.¹

1 Tamási Áron: *Ábel a rengetegben* in *Ábel*. Budapest, 2007, Ciceró, 7.

Nagy Péter és André Prudhommeaux fordítása:

Les Roumains, depuis un an, avaient occupé le pays, lorsque dans ma vie aussi se fit un grand changement. Jusque-là, j'avais été le Petit Ábel, le fils de Szakállas (le Barbu) et nous habitons Csíkcsicsò (c'est ce grand village, sur les bords de la rivière Olt, dans le district de Felcsik, où il y a tant de choux).²

A fordításom és a lábjegyzeteik:

En cette mémorable année 1920, autrement dit un an après que les Roumains nous eurent pris en main,³ nous, les Sicules,⁴ ma vie prit également un formidable tournant. Je m'appelais encore et toujours Ábel, et nous habitons à Csíkcsicsó, ce grand village de cultivateurs de choux, dans le canton de Felcsík, tout près des eaux de l'Olt.

Az 1945-ös fordítás legszembetűnőbb hibája az indítás: „A románok [...]” Kiemeli azt a szót, ami csak alárendelő szerkezetben bukkan fel az eredetiben, s ezáltal túlzott jelentőséget ad neki. Holott a lényeg épp ellenkezőleg a „mi székelyek” – ami viszont elsikkad a fordításban. A székely humorra olyan jellemző „kézhez vettek minket” fordulatot leegyszerűsíti a brutális „elfoglalták az országot” kijelentésre, amiből nem derül ki, milyen országról van szó. A kijelentés pontatlan is (hiszen nem az egész országot, hanem annak egy vidékét foglalták el). Pedig épp az ösztökélhette az 1945-ös fordítókat erre a megoldásra, hogy az információt bele akarták foglalni a szövegbe. Az „Akkor is Ábelnek hívtak engem”-ből, a folyamatosságból, törés lesz: „Addig Kis Ábel voltam.” Kiegészítve az apja bemutatásával: „Szakállasnak (a Barbu-nek) a fia.” Ez utóbbi megjegyzéssel elsütik a foytatás poénját.⁵ A fordítók a mondat további információit zárójelbe teszik, ezzel felbontják a mondat szerkezetét és a bekezdés egyensúlyát. Ráadásul így a bekezdés nem a vidék folyójának a nevével végződik, hanem a banális „ahol sok a káposzta” megállapítással. Rossz a felütés,

2 Aaron Tamási: *Ábel dans la forêt sauvage*. Lausanne, 1945, Le Guilde du livre, 5.

3 Autrement dit après la signature du traité de Trianon, le 4 juin 1920, à la suite duquel la Transylvanie fut rattachée à la Roumanie. Ce jour-là, la Hongrie perdit un tiers de ses citoyens hongrois et deux tiers de son territoire. Sur l'histoire des négociations et leurs enjeux, on consultera utilement l'ouvrage de François Fejtő, *Requiem pour un empire défunt: Histoire de la destruction de l'Autriche-Hongrie*, Paris, 1993, Seuil, 464. (Points; Histoire, 173.) [A francia kiadás kötetvégi jegyzete.]

4 Ethnie magyarophone de la Transylvanie, comptant près d'un million de personnes (soit la moitié de la minorité hongroise de la Roumanie). Leur population s'étend sur les comtés de Hargita (en roumain Harghita) et de Kovászna (Covasna) avec Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc) comme capitale culturelle et historique. Sur leur histoire, lire l'ouvrage de Bernard Le Calloc'h, *Les Sicules de Transylvanie*, Editions Armeline, 2006. [A francia kiadás kötetvégi jegyzete.]

5 Amikor is az apa odaadja Ábelnek a nyúllábakat:

„- Jó lesz neked a beretválkozáshoz, pamacsnak – mondta.

- Az jó, csak legyenek előbb szakállas.

- Hát te már Szakállas vagy!

Az első pillanatban azt hittem, apámnak megkottyant a fejében valami, de aztán kitaláltam, hogy a nevünket figurázza, mivel minket Szakállasnak hívtak családilag.” Ed. cit., 15.

elrontott a ritmus és a hangnem. Márpedig minden könyv indítása stratégiai fontosságú. Ez az ízelítő is mutatja, hogy ezt a fordítást nem lehetett javítani, hanem csak újratereíteni elejétől a végéig.

Ez az 1945-ös szöveg, mai szemmel, egy francia nyersfordítás javított változataként „értékelhető”. A kor igényeit követve, amikor a fordító igyekezett megkönnyíteni az olvasó dolgát magyarázatok beleépítésével, a ritka vagy ismeretlen szavak „közérthetőre” cserélésével és a magyar keresztnevek franciásításával. Ez a „pedagógus-módszer” egy tipikusan jellegtelen szöveget eredményezett. Kiiktatta a humort, és amint láttuk, a könyv első bekezdését olvasva, sivár lábjegyzetté fokozta le azt. Másutt a bizalmas hangú párbeszédet „szalonképessé” alakította, megfosztotta a szöveget a tájjellegétől. De akkor mi is maradhatott Tamási senki máséhoz nem hasonlítható stílusából?

A megoldásom bizonyítja, hogy igenis lehet híven követni az eredeti mondat szerkezetben meghatározott írói szándékot. A jegyzetapparátust sokan lekezelően elhárítják, mintha az a fordítás gyengeségének a bizonyítéka volna. Holott az lehetővé teszi, hogy az olvasó ne találgasson, hanem fontos adatok birtokába jusson, amivel megkönnyítjük a szövegértést és ezzel élvezetesebbé tesszük az olvasást. (Egyébként módjával alkalmaztam: a kötet mindössze 15 jegyzetet tartalmaz.) Annak érdekében, hogy ne terheljük velük az oldalakat, és hogy az olvasó szabadon dönthessen, mikor olvassa el, a kötet végére érdekes őket helyezni. Ezt a módszert alkalmaztuk a genfi kiadóval, és ez kitűnően bevált. Ennek a jegyzetanyagának különösen nagy szerepe van Tamási regényeinek és novelláinak a megértésében, hiszen a sajátos nyelvezet követése az olvasó részéről sok szellemi energiát igényel.

A fordítói munkám valódi nagy kihívása természetesen nyelvi, stilisztikai volt. A történetbe feledkezett magyar olvasó vígan átsiklik a számára többé-kevésbé érthető – sőt idegen – szavakon. Természetesen ezt a fordító nem teheti meg. Minden fordítás lexikológiai kutatást igényel; ebből a szempontból azonban Tamási szövegei rekordot döntenek. Kezdve az érthetőnek hitt tájszavakon, amelyeket más értelemben használnak a székelyek. Például a *csutak*: ülőhelyül szolgáló kis farönk; *közelesen*: nemsokára; *a nép java*: a tehetősebbek; (a legények) *megettömörödtek*: összébb húzódtak; *lelkendező*: általában „örvendező”, de a *Szász Tamás*, a *pogányban* könyörgőt, sírva kérlelőt jelent. Nem szólva a több száz csak Erdélyben használatos szóra és kifejezésre, amelyeket nem találni sem a modern értelmező szótárakban sem Ballagi Mór 1873-ban kiadott munkájában. Sokat sikerült felkutatnom az *Erdélyi magyar szótörténeti tárban*. Ehhez azobn Balatonfüredre kellett utaznom, mert egyedül a Fordítóházban volt elérhető minden kiadott kötete. Csakhogy ez sem oldott meg mindent, ugyanis az *Ábel* fordítása idején (2008-ban) a szótörténeti kötetek negyede még nem készült el, és a novellák fordításakor (2011-ben) sem volt még teljes a kiadás. (Azóta ez a kincseshánya már DVD-n is hozzáférhető.) Erdélyi beszélőket kerestem hát, akik szívesen a segítségemre siettek: Móna a Balassi Intézetből, de még Hadnagy

Jolán is Farkaslakáról. Ezeket a megoldásokat folyamatosan Tamási-tájszótárba gyűjtöttem magamnak.

Miután megfejtettem a szavak értelmét, meg kellett találnom a francia megfelelőjüket. Ez nem kevesebb kutatást, fejtörést és munkát jelentett. Szóba sem jöhetett az, hogy székely tájszavakat marseille-i, normandiai vagy burgundiai regionális kifejezésekkel fordítsak. Ezek közül legfeljebb olyanokra, amelyek átmentek a közhasználatba. A legjobb megoldás mégis archaikus szavak felkutatása és használata volt. Ilyen a *gaude*, amivel a puliszkát fordítottam, ugyanis a kukoricakása, manapság *polenta* néven, olasz hatásra, közkedvelt és cseppet sem szegénységet idéző étel Franciaországban. Bár a fejemben és a szótárakban jó szókészletet találtam, az olvasmányaimból is sokat merítettem. A munkamódszerem egyik alapja, hogy annyi időt töltök olvasással, mint amennyit fordításra. Igyekszem olyan olvasmányokat választani, amelyek ráhangolnak a munkámra, de a véletlen bármikor felvillanthat egy épp keresett szót egészen más szövegben is. Tamásit fordítva sem pusztán francia regionális írónál keresgéltem, hanem XVIII. századi szerzőknél is, mint például Diderot.

Ilyen ihlető olvasmányaim voltak Jean Giono (1895–1970) egyes regényei, közülük is a *Deux cavaliers de l'orage* [Két viharlovás]. A cselekmény hegyi tájon játszódik, és körülbelül az *Ábel a rengetegben* történetének idején, még ha tizenöt-húsz évvel később íródott is. A tárgyak képei, nevei és a tájleírások ösztönzően hatottak a munkámra, mégis szembeszökőek voltak az emberi alakok székelyektől eltérő vonásai: egy kemény és kegyetlen közeg rajza ez, ahol az nyers erő uralkodik, a birtoklás mindent elsöprő vágya drámába sodorja az egymást szerető testvéreket. Ha ezt az 1950-ben írt művet nem is, Tamási Áron nyilván olvasta legalább valamelyik Illyés Gyula fordította regényét: *Sarjú*⁶ (1943), *Zeng a világ*⁷ (1939), *Örömmel élni*⁸ (1941). Az *Ábel a rengetegben* megírására nyilvánvalóan nem lehettek hatással. Két alapvető ellentét tűnik föl gondolkodásukban és életérzésükben. Míg Giono rendszeresen a görög mitológiából merít (például az említett regény praszthőseinek családneve Jason!), alakjai kemények, kíméletlenek és masszívak, addig Tamási a székely legendavilágot idézi, és fürge hősei szívesen álmodoznak, meditálnak életről, halálról, kérdéseket vetnek föl Istenről, a feltámadásról. Giono parasztjai a falu népével, sokszor a családjukkal is szembenálló individuumok, míg Tamási népi hősei a falu közösségéből táplálkozó, azért furfanggal is kiálló, abban örömmel részt vevő emberek.

Tamási hőseinek alaptermészete a humor, ami a megpróbáltatások idején sem hagyja őket cserben. Ez a vonás egy másik francia írőkortársáéval rokon:

6 Regain (1940)

7 Le Chant du monde (1939)

8 Que ma joie demeure (1935)

Marcel Pagnoléval (1895–1974). Az *Apám dicsősége*,⁹ az *Anyám kastélya*¹⁰ vagy a *Titkok ideje*¹¹ című regényei, még ha jóval később íródtak is, mint az *Ábel*, abban a korban játszódnak, és hasonló életszemléletet mutatnak be. A tanító kisiskolás fiát a hegyi falu szegény, iskolakerülő gyereke beavatja a vadászásba, felfedeztetni vele a természet szépségeit és veszélyeit. Kettejük szellemes, pattogós párbeszédei Ábel és az apja, Ábel és a bankár, Ábel és a gvárgyián szópárbajaira emlékeztetnek.

Van egy harmadik francia író is, akinek ábrázolásmódja társítható Tamásiéval: Maurice Genevoix (1890–1980). Csakúgy, mint Tamási és Giono, Genevoix is megjárta az első világháborút, Verdunnél megsérült, és egy életen át igyekezett emlékezni ezekre a tragikus veszteségekre. Ő a XIX. század végi Loire menti kisvárosok és falvak életéről tanúskodó író. Rendkívüli költői érzékkel ír a vízparti tájak szépségéről, vadászatokról és horgászatról Sologne-ban. 1925-ben Goncourt-díjat kapott egy favágó-orvvadászról szóló regényéért, a *Raboliot*-ért. Művei nem csupán tájregények, hanem valóságos költői elbeszélések, himnuszok a természethez és a természettel összhangban élő emberhez. Tamási költői tájleírásai az övéivel rokonok. Kár, hogy ennek a francia írónak, a francia Akadémia örökös főtitkárának az életművéből, 56 regénye közül egy sem olvasható magyarul.

Az *Ábel dans la forêt profonde* és az *Étoiles de Transylvanie* megjelenésével Tamási Áron elfoglalta az őt megillető helyet a francia nyelven olvasható irodalomban Giono, Pagnol és Genevoix társaságában. Ez fordítói munkásságom egyik legnagyobb büszkesége. Örülök, hogy az évforduló alkalmat adott ennek a munkának a felidézésére.

9 La Gloire de mon père (1957)

10 Le Château de ma mère (1958)

11 Le Temps des secrets (1960)